

Badran bin Abdurrahman bin Muhammed Al-Honaihen
**SAUDIJSKA ARABIJA I BOSNA I HERCEGOVINA:
ODNOSI U SAVREMENOM DOBU (od 1992. do 2015. godine)**

Badran bin Abdurrahman bin Muhammed Al-Honaihen
SAUDIJSKA ARABIJA I BOSNA I HERCEGOVINA:
ODNOSI U SAVREMENOM DOBU (od 1992. do 2015. godine)

Naziv originala:

العلاقات السعودية البوسنية

1412 - 1436 هـ / 1992 - 2015 م

al-‘Alāqāt al-Sa‘ūdiyya al-Būsniyya

1412 - 1436 هـ / 1992 - 2015 م

POSEBNA IZDANJA

Knjiga 21

Izdavač:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Podgaj 6, 71 000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
<https://iis.unsa.ba>

Urednik:

Dr. Hana Younis

Recenzenti:

Prof. dr. Abdul-Latif bin Abdullah bin Dahish
Prof. Dr. Ghazi bin Murshid bin Kalaf Al-Utaibi

ISBN 978-9958-649-90-5

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu
Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH
pod ID brojem 69228806

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Badran bin Abdurrahman
bin Muhammed Al-Honaihen

**SAUDIJSKA ARABIJA I BOSNA I HERCEGOVINA:
ODNOSI U SAVREMENOM DOBU
(od 1992. do 2015. godine)**

Sarajevo, 2026.

SADRŽAJ

Uvodna riječ urednice	7
Predgovor autora	11
I UVOD	41
1.1. Pojava i nastanak saudijsko-bosanskohercegovačkih odnosa i veza prije zvaničnog priznanja Bosne i Hercegovine	43
1.2. Kraći historijski osvrt na saudijsko-jugoslavenske odnose i veze.....	50
1.3. Historijski pogled na početak bosanskohercegovačke krize 1411–1412. / 1990–1992.....	59
II SAUDIJSKO-BOSANSKOHERCEGOVAČKI ODNOSI U OBLASTI POLITIKE I DIPLOMATIJE	69
2.1. Pojava i razvoj saudijsko-bosanskohercegovačkih veza prije zvaničnog priznanja Bosne i Hercegovine.....	71
2.2. Međunarodne aktivnosti Kraljevine Saudijske Arabije i njihov utjecaj na Bosnu i Hercegovinu.....	109
2.3. Napori Kraljevine Saudijske Arabije u Organizaciji islamske saradnje (islamski samiti, redovni i vanredni sastanci ministara vanjskih poslova)	129
2.4. Rezultati i zaključne izjave konferencija	153
2.5. Aktivnosti Kraljevine Saudijske Arabije u Vijeću za saradnju država Arapskog zaljeva o pitanju Bosne i Hercegovine.....	154
2.6. Ured za izbjeglice (muhadžire)	163
2.7. Pomoć i podrška Visokog saudijskog komiteta ekonomiji Bosne i Hercegovine i njegov utjecaj na bosanskohercegovačko društvo	169
III SAUDIJSKO-BOSANSKOHERCEGOVAČKI ODNOSI U EKONOMSKOM I DRUŠTVENOM SEGMENTU	201
3.1. Krediti koje je Kraljevina Saudijska Arabija odobrila Bosni i Hercegovini putem Saudijskog fonda za razvoj	204

3.2. Donacije koje je Kraljevina Saudijska Arabija dodijelila Bosni i Hercegovini preko Saudijskog fonda za razvoj	213
3.3. Pomoć Kraljevine Saudijske Arabije međunarodnim organizacijama u implementaciji razvojnih projekata u BiH i utjecaj tih aktivnosti na ekonomiju BiH	216
3.4. Obim i struktura trgovačke razmjene između dviju zemalja	244
IV SAUDIJSKO-BOSANSKOHERCEGOVAČKI ODNOSI U OBLASTI KULTURE, OBRAZOVANJA I INFORMISANJA	261
4.1. Pomoć i podrška Visokog saudijskog komiteta u oblasti kulture u BiH	263
4.2. Program pomoći školama i dodjele stimulacija nastavnom kadru	282
4.3. Kulturni centri i područja naučne saradnje u kontekstu jačanja veza i odnosa između dviju zemalja	293
4.4. Aktivnosti Kraljevine Saudijske Arabije usmjerene na očuvanje kulturnog naslijeđa u Bosni i Hercegovini	333
4.5. Uloga saudijskih medija i sredstava informisanja u izvještavanju o Bosni i Hercegovini	355
4.6. Hadž i umra i njihov utjecaj na unapređenje odnosa i veza između dviju zemalja	384
V ZAKLJUČAK	397
Prilozi	411
Izvori i literatura	507
Popis priloga	520
Indeks imena	529
Indeks geografskih pojmova	533

UVODNA RIJEČ UREDNICE

Pred čitaocima je prijevod doktorske disertacije koja predstavlja izuzetno vrijedno i obimno naučno djelo posvećeno proučavanju saudijsko-bosanskohercegovačkih odnosa i veza u savremenoj historiji. Riječ je o istraživanju koje na sistematičan i dokumentiran način osvjetljava političke, diplomatske, humanitarne, ekonomske, kulturne i društvene aspekte odnosa između Kraljevine Saudijske Arabije i Bosne i Hercegovine, s posebnim naglaskom na period bosanskohercegovačke krize i poratne obnove.

Ova knjiga je prijevod doktorske disertacije odbranjene 2018. godine na Univerzitetu Um al-Qura (Umm Al-Qura University) u Mekki, na Odsjeku za historiju. Disertacija je u izvornom obliku objavljena u Rijadu 2021. godine. Njena naučna vrijednost prepoznata je i u širem akademskom kontekstu, što potvrđuje i činjenica da je autor za ovu disertaciju dobitnik Nagrade kralja Salmana bin Abdulaziza za postdiplomske studije iz historije i civilizacije Arapskog poluotoka, koja je dodijeljena u okviru drugog ciklusa ove nagrade 2019. godine. U izvornom arapskom izdanju disertaciji prethodi i posebna pozdravna riječ prof. dr. Naifa bin Thunayana bin Muhammada Al Sauda, rukovodioca Centra kralja Salmana za proučavanje historije i civilizacije Arapskog poluotoka, u kojoj se ističe značaj naučnih studija posvećenih međunarodnim odnosima, te se rad autora ocjenjuje kao doprinos razumijevanju savremenih historijskih procesa i međudržavnih veza. Time je disertacija već u svom prvom izdanju institucionalno potvrđena kao relevantno i vrijedno historiografsko ostvarenje.

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu preuzeo je štampanje ovog prijevoda, prepoznajući njegov naučni značaj, originalnost korištenih izvora i doprinos historiografiji Bosne i Hercegovine, ali i širem polju studija međunarodnih odnosa. Djelo se temelji na bogatoj i

velikim dijelom neobjavljenoj arhivskoj građi, kao i na metodi oralne historije, odnosno svjedočenjima aktera koji su neposredno učestvovali u historijskim procesima koje autor analizira.

Posebnu vrijednost ovog rukopisa predstavlja činjenica da su brojni sagovornici čija su svjedočenja korištena kao izvori u disertaciji, naročito u okviru metode oralne historije, u međuvremenu preminuli. Time ovo istraživanje dobija dodatnu dokumentarnu težinu, jer bilježi i čuva sjećanja i interpretacije aktera koji više nisu u mogućnosti da o tim događajima svjedoče. U tom kontekstu, uredništvo je svjesno zadržalo sve titule, funkcije i institucionalne pozicije osoba koje se u tekstu spominju onako kako ih je autor naveo u trenutku pisanja i odbrane disertacije. Takav pristup zadržan je radi očuvanja izvornog historijskog i metodološkog konteksta rada, bez naknadnih intervencija koje bi mogle dovesti do anahronizama ili izmjene autorove istraživačke perspektive.

Istovremeno, važno je naglasiti da se dijelovi disertacije koji se odnose na ratni period u Bosni i Hercegovini trebaju čitati u kontekstu vremena nastanka rada i dostupnosti izvora kojima je autor raspola-gao. Kao strani istraživač, autor je svoje interpretacije temeljio na građi i literaturi koja mu je bila dostupna u trenutku istraživanja, pri čemu treba imati u vidu da je historiografija o ovom periodu u međuvreme-nu značajno napredovala i proširena je brojnim novim istraživanjima, izvorima i interpretacijama. U tom smislu, prikaz ratnog perioda u ovoj disertaciji predstavlja osnovni uvid koji je autoru bio potreban za uvod-no poglavlje, a ne konačan ili iscrpan historiografski sud. Također, ovaj segment ne čini središnji fokus rada, već prvenstveno služi kao kontekstualni uvod za razumijevanje razvoja bilateralnih odnosa.

Prijevod rukopisa Institutu je dostavljen neposredno od autora. U procesu pripreme izdanja, prijevod je uradio dr. Hamid Indžić, redakturu su uradili dr. Hakija Kanurić i Adnan Maglić, dok je lekturu izvršila Huri-ja Imamović, na čemu im se ovom prilikom iskreno zahvaljujemo. To-kom rada na rukopisu izvršena su dodatna jezička, terminološka i stil-ska

usklađivanja, kao i određene sadržajne precizacije u skladu s izdavačkim i naučnim standardima Instituta za historiju. Ove uredničke intervencije u znatnoj su mjeri unaprijedile i djelimično preoblikovale inicijalni prijevod, vodeći računa o očuvanju autorove koncepcije i metodološke dosljednosti. Iako su njihova imena navedena u ovom izdanju, uredništvo smatra važnim naglasiti da su tokom rada na rukopisu izvršene dodatne jezičke, terminološke i stilske intervencije, kao i određene sadržajne precizacije koje su u znatnoj mjeri unaprijedile i djelimično preoblikovale inicijalni prijevod, vodeći računa o očuvanju autorove koncepcije i metodološke dosljednosti.

Recenziju rukopisa potpisuju prof. dr. Abdul-Latif bin Abdullah bin Dahish, koji je u vrijeme izrade i odbrane doktorske disertacije bio mentor rada, te prof. dr. Ghazi bin Murshid bin Khalaf Al-Utaibi, dekan Odsjeka za šerijatske i islamske studije Univerziteta Umm al-Qura u Mekki i član komisije pred kojom je disertacija odbranjena. Njihova uloga u ovom izdanju razumijeva se kao stručno i naučno vrednovanje izvornog rada, u skladu s akademskom praksom i uz puno poštovanje transparentnosti naučnog procesa.

Svjesni smo da u tekstu postoje mjesta koja bi, iz današnje historio-grafske perspektive, mogla biti predmet dodatnih dopuna, komparativnih analiza ili metodoloških rasprava. Ipak, svjesno smo se opredijelili da rukopis objavimo u obliku u kojem je autor disertaciju koncipirao i odbranio, poštujući njegovu naučnu autonomiju i istraživački pristup.

U ovom izdanju primijenjen je dosljedan sistem transkripcije arapskih ličnih imena, institucija i toponima. Uredništvo se svjesno opredijelilo za precizniju, akademsku transliteraciju, koja u pojedinim slučajevima odstupa od uobičajene fonetske prilagodbe bosanskom jeziku. Takav pristup odabran je radi identifikacijske tačnosti i lakše pretraživosti imena u međunarodnim naučnim i arhivskim bazama podataka, čime se izbjegava mogućnost nejasnoća ili pogrešne atribucije.

Također, u izvornom tekstu datumi su dosljedno navođeni u dvostrukom obliku, prema hidžretskom i gregorijanskom kalendaru. U ovom izdanju uredništvo se opredijelilo za pojednostavljen pristup, zadržavajući hidžretske datume isključivo na mjestima gdje se oni pojavljuju u izvornoj građi ili u citiranim dijelovima teksta, radi očuvanja njihove izvorne forme i vjerodostojnosti. U ostatku teksta primijenjen je gregorijanski kalendar, kako bi se osigurala čitljivost i preglednost za savremenog čitaoca.

Radi lakše naučne upotrebe i sistematičnijeg korištenja građe, ovo izdanje je dodatno opremljeno imenskim i geografskim indeksom, koji omogućavaju precizno praćenje aktera, institucija i prostora obuhvaćenih istraživanjem, te olakšavaju referencijalno korištenje knjige u budućim historiografskim radovima.

Objavljivanjem ovog prijevoda Institut za historiju ne daje samo prostor jednom istraživanju, već otvara i historiografski dijalog o međunarodnim dimenzijama rata i poratne obnove Bosne i Hercegovine, ostavljajući prostor za buduće kritičke i komparativne interpretacije.

Uvjereni smo da će ovo izdanje biti od koristi istraživačima, studentima i široj stručnoj javnosti, te da će potaknuti dalja istraživanja o međunarodnim dimenzijama savremene historije Bosne i Hercegovine, kao i o ulozi humanitarne i diplomatske solidarnosti u periodima dubokih kriza.

dr. Hana Younis

Sarajevo, mart, 2026.

PREDGOVOR AUTORA

Na samom početku istraživanja saudijsko-bosanskohercegovačkih odnosa i veza iznosi se historijat međunarodnih odnosa između ove dvije države, zbog njegovog izuzetnog značaja i snažnih refleksija na historijska dešavanja u modernoj i savremenoj historiji, i to u različitim političkim, društvenim i kulturnim poljima. Saudijsko-bosanskohercegovački odnosi u periodu između 1992. i 2015. godine, izgrađeni su na čvrstim historijskim temeljima postavljenim još u periodu prije nezavisnosti Bosne i Hercegovine, tačnije tokom jugoslavenskog razdoblja.

Ovi odnosi proizlaze iz značaja koji im je, prije svega, pridavao sluga dvaju harema kralj Salman bin Abdul-Aziz, koji je, na osnovu ovlaštenja svoga brata, sluge dvaju harema kralja Fahda bin Abdul-Aziza, imenovan za predsjednika Visokog saudijskog komiteta za pomoć narodu Bosne i Hercegovine. Ovo imenovanje uslijedilo je odmah nakon njegovog postavljenja za upravitelja Okruga Rijad, odnosno neposredno nakon što se pitanje Bosne i Hercegovine pojavilo na međunarodnoj političkoj sceni.

Saudijsko-bosanskohercegovački odnosi ostvareni su kroz opsežnu i kontinuiranu saudijsku pomoć u političkom, diplomatskom, humanitarnom, društvenom i drugim segmentima, kao vid podrške nezavisnosti Bosne i Hercegovine, proglašenoj u mjesecu martu 1992. godine, nakon održanog referenduma o nezavisnosti. Ova nezavisnost plaćena je visokom cijenom usljed agresije Srbije i Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu koja je uslijedila u tom periodu.

Ova naučna studija potvrđuje da je Kraljevina Saudijska Arabija (KSA) bila među prvim državama koje su priznale nezavisnost Bosne i Hercegovine te podržale njeno pravo na odbranu nezavisnosti i suvereniteta. KSA je priznala nezavisnost BiH 17. aprila 1992. godine, nakon čega je uslijedila kontinuirana podrška nezavisnosti BiH na međuna-

rodnim forumima. Vrste i oblici međunarodne pomoći i podrške koje je KSA pružala Bosni i Hercegovini prilagođavani su razvoju događaja i dinamici zbivanja u novijoj historiji BiH.

Nakon priznanja Bosne i Hercegovine od strane KSA, uslijedila je snažna diplomatska aktivnost kroz međunarodne forume i organizacije, poput Ujedinjenih nacija, Pokreta nesvrstanih i Organizacije islamske saradnje, kao i putem konferencija i međunarodnih inicijativa posvećenih pitanju Bosne i Hercegovine. KSA je nastojala da osigura diplomatsku potporu koja bi bila dovoljna i djelotvorna za Bosnu i Hercegovinu, pa čak i prije same zvanične objave njene nezavisnosti, koristeći svoju vodeću ulogu unutar Organizacije islamske saradnje. Tako je na šestom kongresu Organizacije islamske saradnje, održanom u Dakkaru 1991. godine, objavljeno da Organizacija islamske saradnje izražava potpunu solidarnost s vladom i narodom Bosne i Hercegovine.

Ova podrška potvrđena je i na konferenciji ministara vanjskih poslova islamskih zemalja, održanoj u Istanbulu 17–18. juna 1992. godine, na kojoj je pozdravljeno pridruživanje Bosne i Hercegovine i njeno članstvo u Ujedinjenim nacijama. Tom prilikom data je i preporuka za formiranje radne kontakt-grupe zadužene za praćenje tragičnih zbivanja i ukupne situacije u Bosni i Hercegovini, kao i za nadzor poštivanja njenog suvereniteta.

U istom pravcu kretali su se i zvanični stavovi vladara Kraljevine Saudijske Arabije izneseni na brojnim međunarodnim konferencijama i samitima, uključujući samit nesvrstanih zemalja održan u Džakarti, u Indoneziji, u septembru 1992. godine, kao i vanredni šesti kongres ministara vanjskih poslova zemalja Organizacije islamske saradnje, održan u Džeddi u decembru 1992. godine.

Tome treba dodati i zvanične stavove Kraljevine Saudijske Arabije izražene u Vijeću sigurnosti Ujedinjenih nacija, kao i na brojnim međunarodnim sastancima održanim u New Yorku, Ženevi, Rabatu, Kazablanki i drugim svjetskim centrima, gdje je kontinuirano isticana

podrška Bosni i Hercegovini. Sve ove aktivnosti odvijale su se u okviru nastojanja da se osigura potpuna i djelotvorna diplomatska podrška i pomoć Bosni i Hercegovini.

U tom kontekstu, suvišno je dodatno naglašavati da je pitanje Bosne i Hercegovine bilo stalna tema u susretima saudijskih zvaničnika s drugim međunarodnim akterima, kao i na redovnim sjednicama Vijeća ministara, najviše instance izvršne vlasti u Kraljevini Saudijskoj Arabiji. Na osnovu navedenog, može se zaključiti da je postojala čvrsta, dosljedna i nepokolebljiva saudijska predanost i odlučnost u pružanju maksimalne pomoći i sveobuhvatne podrške Bosni i Hercegovini.

S obzirom na čvrstu vjeru Kraljevine Saudijske Arabije u nužnost njenog aktivnog učešća i angažmana u zalaganju za uspostavljanje pravde i istine, koje su bile u interesu naroda Bosne i Hercegovine, KSA je prihvatila poziv za učešće na dva međunarodna kongresa posvećena uspostavljanju mira u Bosni i Hercegovini, održana u Londonu i Ženevi. Tom prilikom Evropska grupa organizirala je prvi kongres za mir između Bošnjaka, Srba i Hrvata, održan u periodu od 25. do 28. avgusta 1992. godine. Kraljevina Saudijska Arabija bila je jedina neevropska zemlja pozvana da učestvuje na ovom kongresu, te se na poziv odazvala i aktivno učestvovala u njegovom radu putem intervencija, diskusija i pregovora, posredstvom svog ambasadora u Londonu, gosp. Ghazi A. Algosaiibi.

Kraljevina Saudijska Arabija prva je podržala mirovni plan koji je tom prilikom objavio Kongres, te se zalagala za njegovu uspješnu implementaciju. Međutim, do njegove realizacije nije došlo usljed dramatičnih vojnih dešavanja koja su uslijedila neposredno nakon potpisivanja mirovnog plana. Saudijsko učešće na ovom kongresu predstavljalo je izraz zahvalnosti i priznanja pozitivne uloge Kraljevine od samog početka krize u Bosni i Hercegovini, kao i potvrdu legitimnosti te uloge i zakonitosti brige koju je Kraljevina iskazivala prema bosanskohercegovačkom pitanju.

Uloga Kraljevine nastavila se kroz sve faze kroz koje je Bosna i Her-

cegovina prolazila, te se kontinuirano nastavlja i do danas. Saudijski zvaničnici iz neposredne blizine pratili su sve pokušaje postizanja političkog dogovora s ciljem zaustavljanja rata u Bosni i Hercegovini, nastojeći pomoći Bošnjacima u očuvanju njihovog prava na suverenitet i nezavisnost, kao i u zaštiti njihove tradicije, običaja te vjerskih i društvenih uvjerenja.

Kralj Fahd bin Abdul-Aziz i svi saudijski predstavnici posvetili su ovom pitanju izuzetnu pažnju i brigu, koristeći svoje prijateljske odnose s predsjednicima velikih svjetskih sila, kao i bliske veze s bratskim i prijateljskim državama, kako bi osigurali što širu međunarodnu podršku Bosni i Hercegovini. Napori koje je kralj Fahd uložio rezultirali su značajnim promjenama u stavovima Francuske, Velike Britanije, a naročito Sjedinjenih Američkih Država, koji su se iz faze nezainteresiranosti postepeno preusmjerili ka fazi veće zainteresiranosti, razumijevanja i saosjećanja prema situaciji u Bosni i Hercegovini, posebno u početnom periodu.

Kao potvrda solidarnosti Kraljevine Saudijske Arabije s Bosnom i Hercegovinom uslijedilo je i osnivanje Visokog saudijskog komiteta za pomoć Bosni i Hercegovini, i to naredbom slugu dvaju harema, kralja Fahda bin Abdul-Aziza. Time je osnovan poseban komitet, specijaliziran za pružanje pomoći Bosni i Hercegovini, koji je nadgledao i pratio prikupljanje svih oblika pomoći pristiglih iz Kraljevine te rukovodio njihovom distribucijom u svrhe od značaja za izgradnju države Bosne i Hercegovine. Mnoge od ovih aktivnosti realizirane su pod sloganima poput "Zbog djece u Bosni i Hercegovini" ili "Kako sunce Bosne ne bi zašlo".

Kraljevina Saudijska Arabija bila je jedina država koja je tokom ratnih dešavanja u Bosni i Hercegovini osnovala poseban komitet za pružanje humanitarne pomoći, a na njegovom čelu nalazio se princ Salman bin Abdul-Aziz, neposredno nakon što je imenovan za upravitelja Okruga Rijad. Ovaj komitet imao je izuzetno značajnu i historijski važnu ulogu u pomaganju bosanskom narodu da ustraje i izdrži ratne okolnosti, pružajući mu materijalnu pomoć, osnovne životne namirnice, kao i druge oblike humanitarne podrške, kako unutar Bosne i Hercegovine, tako i u

zemljama u kojima su boravile bosanskohercegovačke izbjeglice.

Veze i odnosi između dviju zemalja dodatno su ojačani otvaranjem Ambasade Bosne i Hercegovine u Rijadu 1993. godine, što je rezultiralo intenziviranjem aktivnosti i uzajamnih posjeta na najvišem političkom nivou. Predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović u više navrata je posjetio Kraljevinu Saudijsku Arabiju, a tokom jedne od posjeta Rijadu uručen mu je Međunarodni nagrada kralja Fejsala za doprinos islamu. Među najznačajnijim posjetama visokih zvaničnika dviju država izdvajaju se i dvije zvanične posjete princa Selmana bin Abdul-Aziza Bosni i Hercegovini, koje je realizirao nakon imenovanja za predsjednika Visokog saudijskog komiteta za pomoć Bosni i Hercegovini.

U cilju postizanja snažnije institucionalne povezanosti, unapređenja saradnje i dodatnog učvršćivanja saudijsko-bosanskohercegovačkih odnosa, dvije zemlje potpisale su niz sporazuma o saradnji u oblastima sigurnosti, ekonomije i trgovine, investiranja, umjetnosti i kulture, kao i mladih i sporta. U skladu s kontinuiranim nastojanjem da pomaže Bosni i Hercegovini, Kraljevina Saudijska Arabija ovu podršku nastavlja pružati i putem Saudijskog fonda za razvoj i Islamske banke za razvoj, koji su finansijski i tehnički podržavali, a i danas podržavaju, brojne infrastrukturne projekte, uključujući izgradnju i opremanje džamija, bolnica, puteva, škola i drugih objekata od javnog značaja, osiguravajući sve neophodne pretpostavke za njihovu uspješnu realizaciju.

U ovoj disertaciji prikazana je historijska veza između dviju zemalja, uz isticanje ključnih i prijelomnih događaja koji su tu vezu oblikovali i usmjeravali. Detaljna analiza pokazuje izuzetan trud koji je Kraljevina Saudijska Arabija uložila s ciljem pružanja pomoći Bosni i Hercegovini, kao i iskrena, kontinuirana i plemenita nastojanja saudijskog naroda da pomogne narodu Bosne i Hercegovine. Jedan od osnovnih razloga za odabir ove teme jeste potreba da se naučno osvjetle napori Kraljevine Saudijske Arabije u međunarodnim krugovima, usmjereni na podršku

nezavisnosti Bosne i Hercegovine, rame uz rame s bratskim i prijateljskim državama, te da se ukaže na značajnu ulogu Kraljevine u humanitarnim aktivnostima u Bosni i Hercegovini, posebno putem djelovanja Visokog saudijskog komiteta za pomoć Bosni i Hercegovini.

Istraživanje također nastoji ukazati na važnu ulogu saudijskog društva u izuzetnim humanitarnim poduhvatima i u brizi za pitanja koja se odnose na muslimane širom svijeta. Devedesete godine dvadesetog stoljeća bile su svjedok hvale vrijednog natjecanja između države i njenih građana u nastojanju da se pruži što veća pomoć Bosni i Hercegovini, što je rezultiralo snažnom humanitarnom i vodećom ulogom Kraljevine u kontekstu ublažavanja i okončanja bosanske krize.

Značaj ovog istraživačkog poduhvata dodatno potvrđuje činjenica da u dostupnoj naučnoj literaturi nije pronađen rad koji bi na sveobuhvatan način obuhvatio različita područja u kojima su se ispoljavali saudijsko-bosanskohercegovački odnosi. Upravo iz tog razloga ova disertacija ima za cilj da u budućnosti posluži kao referentni i primarni izvor istraživačima koji se budu bavili proučavanjem saudijsko-bosanskih odnosa, nudeći cjelovito objašnjenje njihove prirode i karaktera. Ti odnosi nisu predstavljali tek uobičajene diplomatske veze između Kraljevine Saudijske Arabije i jedne od balkanskih država u jugoistočnoj Evropi, već su prije svega bili zasnovani na humanitarnom pitanju, čije je rješavanje podrazumijevalo borbu za povrat uzurpiranog prava i očuvanje suvereniteta Bosne i Hercegovine.

Posebna pažnja u radu posvećena je saudijsko-bosanskoj saradnji u implementaciji brojnih programa obnove i razvoja Bosne i Hercegovine, koji su obuhvatali izgradnju džamija, fakulteta, škola, kulturnih centara, stambenih objekata i jetimskih naselja, renoviranje i rekonstrukciju porušenih objekata, obnovu željezničke pruge, elektroenergetske mreže i vodovodnih sistema, kao i pružanje pomoći u nabavci sjemena i poljoprivrednih mašina. Pored navedenog, Kraljevina Saudijska Arabija je nadzirala i bila direktno uključena u programe da've i druge obrazovne

projekte, osnivanje naučnih instituta, definiranje nastavnih planova i programa, projekte štampanja knjiga, distribuciju Mushafa (Kur'ana), dodjelu stipendija, pokrivanje troškova plaća imamima i vjeroučiteljima, te praćenje implementacije ramazanskih iftara, programa hadžiluka za bosanske muslimane i drugih humanitarnih i društveno korisnih aktivnosti.

U kontekstu pojašnjenja odnosa između dviju zemalja, disertacija ukazuje i na izuzetno značajnu ulogu Kulturnog centra "Kralj Fahd" u Sarajevu, kao i njegove podružnice u Mostaru, koji predstavljaju primjer modela kulturnog djelovanja Kraljevine Saudijske Arabije u inostranstvu. Analizirano je kako je ovaj centar, kroz realizaciju kurseva, seminara i drugih kulturnih i obrazovnih aktivnosti, dao zapažen doprinos unapređenju kulturnog nivoa stanovništva Bosne i Hercegovine, te kako je doprinio jačanju komunikacije i međusobnih kontakata između različitih društvenih i kulturnih slojeva u zemlji.

Disertacija također razmatra prirodu odnosa između dviju zemalja, ključna područja i oblike saradnje, kao i najvažnije bilateralne sporazume koji su potpisani, te rezultate koji su iz njih proistekli. Na taj način istraživanje nastoji nadomjestiti uočeni akademski i naučni deficit u studijama koje se bave saudijsko-bosanskim odnosima i vezama.

Značaj istraživanja saudijsko-bosanskih odnosa tokom analiziranog razdoblja može se sažeti u sljedećim tačkama:

1. Ovo istraživanje predstavlja jedno od značajnijih djela iz oblasti historije Kraljevine Saudijske Arabije i historije međunarodnih odnosa, jer se bavi političkim, diplomatskim, ekonomskim, kulturnim i informativnim odnosima između dviju država.
2. Tema obuhvata izuzetno važno historijsko razdoblje koje je imalo snažan utjecaj ne samo na arapsko-islamski svijet, nego i na širu međunarodnu zajednicu, a koje do sada nije bilo sistematski obrađeno, uprkos bogatoj dokumentaciji i dostupnim izvorima.
3. Ova disertacija predstavlja vrijedan izvor informacija za buduće

istraživače saudijsko-bosanskih odnosa i veza.

4. Istraživanje se temelji na originalnim i do sada neobjavljenim dokumentima vezanim za historiju saudijsko-bosanskih odnosa, do kojih je autor došao putem arhiva Ministarstva vanjskih poslova Kraljevine Saudijske Arabije, Nacionalnog centra za dokumentaciju pri Kraljevskom divanu, novinske agencije VAS, Saudijskog fonda za razvoj, Lige muslimanskog svijeta (Rabita), Organizacije islamske saradnje, Islamske banke za razvoj, Vrhovnog sekretarijata Vijeća za saradnju zemalja Arapskog zaljeva, Arhivu Bosne i Hercegovine, te Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu.

Ciljevi istraživanja:

1. Formiranje iscrpnog pregleda razvoja političkih, diplomatskih, društvenih, ekonomskih, kulturnih i informativnih odnosa između Kraljevine Saudijske Arabije i Bosne i Hercegovine.
2. Isticanje djelatne uloge kralja Fahda i princa Selmana u pružanju podrške Bosni i Hercegovini na putu sticanja nezavisnosti i očuvanja suvereniteta.
3. Upoznavanje s historijskim i civilizacijskim aspektima saudijsko-bosanskih odnosa tokom cjelokupnog istraživnog perioda.
4. Prezentacija bilateralnih sporazuma koje su potpisale vlade dviju zemalja, kao i analiza rezultata proisteklih iz njihove implementacije.

Naglašavam dubok, stabilan i višeslojan karakter odnosa između dviju zemalja, naročito u oblasti kulture i društvenih veza, zasnovanih na zajedničkim interesima i vrijednostima. S obzirom na veliki značaj ovog istraživanja, kao i na nužnost korištenja izvorne dokumentacije, relevantne literature i vjerodostojnih izvora za izradu ove disertacije, u više navrata sam boravio u Bosni i Hercegovini, gdje sam došao do dokumentacije i izvora iz arhive Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Tom prilikom posjetio sam Ambasadu Kraljevine Saudijske Arabije i atašea za kulturu pri Ambasadi KSA u Sarajevu, Kulturni centar "Kralj Fahd" i

njegovu ispostavu u Mostaru, Regionalni ured Lige muslimanskog svijeta – Rabite u Sarajevu, Centar princeze Dževhere el-Ibrahim u Bugojnu, kao i Centar dr. Maneh Al Johani u Sarajevu.

U više navrata posjetio sam i Ambasadu Sluge dvaju časnih Harema u Sarajevu, u unaprijed zakazanim terminima, s ciljem susreta s njegovom ekscelencijom ambasadorom Hani bin Abdullah Mominah. Ambasador je izdvojio značajan dio svog dragocjenog vremena i iskazao potpunu spremnost za saradnju Ambasade Sluge dvaju časnih Harema u Sarajevu, stavljajući se na raspolaganje istraživačima i podržavajući naučna istraživanja, naročito ona koja se tiču odnosa između dviju zemalja. Ambasada mi je pomogla u pristupu neophodnim izvorima i dokumentaciji, što je u velikoj mjeri olakšalo napor uložen u istraživanje ove teme.

Nakon toga dogovoreni su i zvanični susreti s njegovom ekscelencijom ambasadorom, kako bi se isti mogli navesti kao izvori informacija u doktorskoj disertaciji. Pojedina pitanja uputio sam Uredu za informisanje pri Ambasadi radi provjere tačnosti i preciznosti iznesenih podataka i brojki navedenih tokom tih zvaničnih susreta, a odgovori su mi naknadno dostavljeni nakon njihove provjere. Ambasador mi je tom prilikom uručio i nekoliko knjiga i značajnih izvještaja iz biblioteke Ambasade, koji se odnose na saudijsko-bosanske odnose, te mi je dao i niz savjeta vezanih za naučno istraživanje i, općenito, za aktuelnu situaciju u Bosni i Hercegovini. Tokom ovog sastanka ambasador je bio upoznat s planom istraživanja koji je prihvatilo Naučno-nastavničko vijeće Univerziteta *Umm Al-Qura*.

Ambasada KSA pokazala je interes da bude upoznata s tim da li sam došao do svih relevantnih izvora i svega onoga što mi je bilo potrebno i što sam tražio tokom svojih znanstvenih posjeta Bosni i Hercegovini. Razmatrano je koji su susreti i posjete bili najznačajniji, a savjetovano mi je da intenziviram svoja naučna putovanja, budući da prethodne posjete nisu u potrebnoj mjeri obuhvatile sve neophodne segmente istraživanja. Prilikom svake naredne posjete ambasador mi je uručivao dodatne izvore

i literaturu koji se tiču saudijsko-bosanskih odnosa i veza, na čemu mu ovim putem iskreno zahvaljujem.

Također sam u više navrata posjetio Kulturni centar “Kralj Fahd” u Sarajevu, s ciljem susreta s direktorom Centra dr. Muhamed bin Hasan Al ash-Sheikh i drugim službenicima, kako bih se detaljnije upoznao s radom Centra. U neposrednoj blizini Centra nalazi se i Džamija kralja Fahda, koju sam također posjetio. Cilj mi je bio da dr. Muhammedu Ali eš-Šejhu predočim opću ideju istraživanja, kao i da preciziram informacije do kojih želim doći, bilo u Kulturnom centru “Kralj Fahd” u Sarajevu, bilo u njegovoj ispostavi u Mostaru.

Nakon završetka radnog vremena u Centru, direktor dr. Muhamed bin Hasan Al ash-Sheikh proveo me kroz sve odjele Centra kako bih se upoznao s njegovim mogućnostima i kapacitetima, te mi predstavio kulturne, obrazovne i sportske aktivnosti koje se u Centru realiziraju. Tom prilikom uručio mi je nekoliko knjiga na arapskom i bosanskom jeziku koje je izdao Kulturni centar i poklonio bosanskohercegovačkoj publici. Također mi je prenio niz važnih napomena i informacija o Bosni i Hercegovini, a sekretarijat Kulturnog centra zadužio je da koordinira sa svim relevantnim ličnostima i bosanskim naučnim centrima koji bi mogli biti od pomoći u cilju obogaćivanja mog istraživanja o odnosima između dviju zemalja.

Tokom nekoliko posjeta Kulturnom centru “Kralj Fahd” detaljno sam se upoznao s naporima i uložnim trudom Centra, njegovim pratećim sadržajima, kao i s najistaknutijim obrazovnim, sportskim i kulturnim aktivnostima koje se nude narodima Bosne i Hercegovine. Posebno sam se upoznao s aktivnom kulturnom ulogom Centra i raznovrsnim programima koji su doprinijeli društvenoj koheziji i vjerskom pluralizmu u Bosni i Hercegovini, bez stvaranja segregacije. Svi programi Kulturnog centra su besplatni: kursevi specijalizacije za profesore arapskog jezika koji podučavaju one čiji govorni jezik nije arapski, kursevi iz oblasti menadžmenta i marketinga, komunikacije i kontaktiranja, te kursevi

arapskog, engleskog i njemačkog jezika za studente i studentice. Imao sam priliku upoznati se i s programom podučavanja arapskog jezika u državnim školama širom Bosne i Hercegovine, nakon čega sam ponovo razgovarao s dr. Muhamed bin Hasan Al ash-Sheikh.

Jedna od institucija koju sam posjetio jeste i Gazi Husrev-begov muzej. Riječ je o manjem muzeju posvećenom historiji Gazi Husrev-bega, njegovom utjecaju i najistaknutijim djelima, koji posjeduje i određene historijski vrijedne kolekcionarske antikvitete. Muzej se nalazi ispred historijski značajne Gazi Husrev-begove džamije, koja je renovirana i obnovljena nakon posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini sredstvima Kraljevine Saudijske Arabije 6. 7. 1998. godine. Ova obnova i rekonstrukcija bila je druga po redu koju je potpomogla i finansirala KSA, uzimajući u obzir činjenicu da su odnosi KSA s muslimanima u Bosni i Hercegovini postojali i ranije, prije nezavisnosti države Bosne i Hercegovine, u periodu kada je ona bila dio Socijalističke federativne republike Jugoslavije.

U tom ranijem periodu kralj Fejsal donirao je sredstva putem Lige islamskog svijeta, na osnovu dopisa koji je šejh Abdul-Aziz bin Baz uputio muslimanima Jugoslavije. Ta donacija obuhvatila je rekonstrukciju i obnovu Gazi Husrev-begove džamije i medrese, kao i drugih džamija i islamskih kulturnih centara u Sarajevu koje su koristili muslimani Jugoslavije koji su živjeli u RBiH.

Nakon posjete Gazi Husrev-begovom muzeju, džamiji i medresi, uputio sam se u Gazi Husrev-begovu biblioteku, koja se ubraja među najstarije kulturne institucije u Bosni i Hercegovini. Riječ je o najstarijoj općoj biblioteci u Bosni i Hercegovini, koja neprekidno djeluje od 1537. godine, i koja sadrži više od deset hiljada rukopisa i štampanih djela na arapskom, turskom, perzijskom i bosanskom jeziku, ali i na pojedinim rijetkim evropskim jezicima, iz različitih naučnih oblasti. Biblioteku su renovirale saudijske institucije koje se bave očuvanjem starina. Posjeta je unaprijed dogovorena u saradnji s Ambasadom Bosne i Hercegovine

u Rijadu.

U biblioteci sam se upoznao s najvažnijim naučnim odjelima, obišao veliku salu u novom objektu koju koriste istraživači iz Bosne i Hercegovine, ali i oni izvan njenih granica, nakon čega je upriličen sastanak s direktorom Biblioteke dr. Osmanom Lavićem. Sastanku su prisustvovali i istaknuti naučni radnik i bivši direktor Biblioteke dr. Mustafa Jahić, kao i direktor Odsjeka za arabistiku pri Biblioteci, profesor Hase Popara. Tom prilikom uručena su mi izdanja iza kojih stoji Biblioteka, među kojima su naučno-historijski bilteni koji izlaze povremeno i bave se općom historijom Bosne i Hercegovine, a objavljuju se na bosanskom i engleskom jeziku.

Nakon sastanka obišao sam Odsjek arabistike, upoznavši se s najznačajnijim naslovima i istraživanjima koja se bave vezama i odnosima Arapskog poluostrva, posebno područja Hidžaza, s Bošnjacima još od 15. stoljeća, posredstvom muslimana iz Bosne i Hercegovine koji su u tom periodu obavljali hadždž i posjećivali dva časna Harema. Nakon toga razgovarali smo o najznačajnijim naučnim centrima u Bosni i Hercegovini u kojima je moguće pronaći izvore i literaturu relevantne za temu mog istraživanja.

Potom je uslijedila posjeta Centru za dijalog – Vesatijja u Sarajevu, smještenom u neposrednoj blizini historijske Gazi Husrev-begove četvrti. Ova posjeta unaprijed je dogovorena uz koordinaciju Ambasade KSA u Sarajevu i Ambasade Bosne i Hercegovine u Rijadu. U Centru Vesatijja primio me je dr. Mustafa Cerić, sadašnji direktor Centra za dijalog – Vesatijja i bivši vrhovni muftija i reisul-ulema Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, jedna od najznačajnijih ličnosti u historiji saudijsko-bosanskih veza i odnosa, čak i prije njihovog zvaničnog početka 1992. godine. Ovaj susret bio je izuzetno važan zbog neprocjenjive vrijednosti historijskih informacija koje dr. Cerić posjeduje.

Dr. Cerić mi je prenio da je Kraljevina Saudijska Arabija očekivala da će se u budućnosti pojaviti problemi koji bi mogli ugroziti sudbinu muslimana Jugoslavije, nakon naznaka početka procesa raspada federativne Jugoslavije. To je dovelo do prikupljanja arapsko-islamske diplomatske podrške, pod vodstvom Kraljevine Saudijske Arabije, u rješavanju pitanja Bosne i Hercegovine i prije nego što su se problemi pojavili na međunarodnoj sceni. Također mi je prenio i neobjavljene informacije koje ukazuju na istaknuti i nemjerljivi doprinos sluge dvaju časnih Harema kralja Fahda bin Abdul-Aziza, princa Selmana bin Abdul-Aziza, princa Turkija al-Faisala i šejha Nassera Al-Saida, direktora Regionalnog ureda Visokog saudijskog komiteta za pomoć Bosni i Hercegovini za Evropu.

Pored navedenog, posjetio sam i SSST Univerzitet za nauku i tehnologiju s ciljem susreta s njegovim rektorom, dr. Ejupom Ganićem, bivšim članom Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Ovaj susret bio je unaprijed dogovoren posredstvom Ambasade Kraljevine Saudijske Arabije u Sarajevu. Dr. Ejup Ganić ubraja se među najpoznatije bosansko-hercegovačke političke i društvene lidere te među najistaknutije ličnosti koje su dale značajan doprinos sticanju nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Također je poznat po izuzetno bliskim i prijateljskim odnosima koje je imao s kraljem Fahdom bin Abdul-Azizom, princem Selmanom bin Abdul-Azizom, šejhom Nasserom Al-Saidom i drugim istaknutim saudijskim zvaničnicima.

Tokom razgovora s dr. Ejupom Ganićem fokusirao sam se na pitanja saudijsko-bosanskih odnosa i veza, njihove geneze i razvoja, kao i na ključne aspekte saradnje između dviju zemalja. Nakon toga obišao sam Katedru kralja Selmana za mir i međunarodna istraživanja na SSST Univerzitetu, koja predstavlja važan akademski okvir za proučavanje pitanja mira, međunarodnih odnosa i globalne sigurnosti.

Posjeta je obuhvatila i ostale sadržaje i lokacije na Univerzitetu, uključujući Kongresnu salu "Kralj Salman bin Abdul-Aziz", nastavne učionice, laboratorije, univerzitetsku kafeteriju i druge prateće infrastrukturne

i akademske kapacitete, čime sam stekao uvid u organizaciju, obrazovne programe i tehničke resurse ove visokoškolske ustanove.

Također sam imao zakazan sastanak s dr. Hanom Younis, sa Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu, Bošnjakinjom i Bosankom koja tečno govori arapski jezik. Autorica je brojnih naučnih radova objavljenih u Bosni i Hercegovini i inostranstvu, a u Rijadu je učestvovala na naučnom seminaru iz oblasti savremene historije, posvećenom periodu vladavine kralja Fahda. Razgovor s dr. Hanom Younis odvijao se u kontekstu razmatranja onoga što je za jednog istraživača najvažnije kako bi se u potpunosti iskoristili izvori dostupni u Bosni i Hercegovini. Tom prilikom ukazala mi je na nužnost posjete Arhivu Bosne i Hercegovine, koji se nalazi u zgradi predsjedništva Bosne i Hercegovine u Sarajeva.

Dr. Hana Younis poklonila mi je nekoliko svojih objavljenih naučnih radova, među kojima se nalazio i rad koji se odnosi na saudijsko-bosanske odnose i veze, objavljen u časopisu *Darah*. Također mi je pomogla da dobijem zvanični termin u Predsjedništvu Bosne i Hercegovine, tačnije u njegovom arhivu, gdje se pokazalo da je snalaženje izrazito otežano, kako zbog pretrage izvora pisanih na bosanskom jeziku, tako i zbog složenih birokratskih procedura u državnim institucijama. Te procedure u velikoj mjeri proistekle su iz Dejtonskog mirovnog sporazuma, koji je doveo do osjetljivosti ove materije. Tome se može pridodati i religijska podijeljenost unutar jedne institucije, što često rezultira njenom neefikasnošću.

Bio sam svjestan te situacije i prije nego što sam zvanično odabrao i prijavio temu disertacije te sam znao da je riječ o teškom i zahtjevnom istraživačkom putu, zbog čega mi navedene poteškoće nisu predstavljale iznenađenje. U tom kontekstu pojavila se potreba da potražim pomoć nekoga od bosanskih stručnjaka koji bi mi olakšao rad u arhivu, te sam se obratio dr. Hani Younis, koja je pristala na saradnju. Ni u jednom trenutku nisam primijetio manjak njenog angažmana; naprotiv, uložila je maksimalan trud. Nekoliko dana prije mog dolaska u Bosnu i Hercegovinu posjetila je Arhiv Bosne i Hercegovine i pribavila potrebne dozvole

za istraživanje. Dokumentacija je bila unaprijed pripremljena i spremno me je čekala u zakazanom terminu.

Dr. Hana Younis prevodila je dokumente i zajedno sa mnom istraživala fascikle u kojima se nalaze dokumenti koji potvrđuju saudijske napore i doprinose, isključivo u sferi humanitarne pomoći, kao i zahvalnice šejhu Nasseru Al-Saidu za učešće u tim aktivnostima. Dokumente je potom sistematizirala prema njihovom značaju, počevši od najvažnijih, nakon čega smo ih kopirali i poslali na njenu e-mail adresu kako bi ih ona prevela na arapski jezik. Ovom prilikom izražavam iskrenu zahvalnost dr. Hani Younis na njenom značajnom doprinosu ovom istraživanju.

Putovao sam i u Mostar, u Hercegovini, kako bih se upoznao s naporima i angažmanom Visokog saudijskog komiteta za pomoć narodu Bosne i Hercegovine, kao i kako bih posjetio ispostavu Kulturnog centra “Kralj Fahd” u Mostaru. Upravo zbog toga nastojao sam da Mostar uvrstim u okvir svojih terenskih posjeta i da ga posjetim neposredno nakon Sarajeva. Grad Mostar je podijeljen na istočni dio, u kojem pretežno žive Bošnjaci muslimani, i zapadni dio, koji nastanjuju Hrvati. Nakon završetka rata grad je prolazio kroz proces ponovnog oživljavanja dvaju starih identiteta, pri čemu je evropska pomoć bila usmjerena uglavnom na obnovu objekata kršćanske baštine, dok je pomoć islamskih zemalja bila namijenjena obnovi islamske baštine. Značajan dio te pomoći realiziran je putem Visokog saudijskog komiteta za pomoć narodu Bosne i Hercegovine.

Primijetio sam da je Visoki saudijski komitet uložio izuzetan trud i iskren napor, koji će ostati trajno zabilježen kroz rekonstrukciju brojnih objekata islamske baštine nastalih u periodu osmanske vladavine na Balkanu. Pored toga, u Mostaru su izgrađeni i drugi kulturni centri, nove džamije, kao i bolnice. O ovim velikim uspjesima i naporima uložanim u očuvanje islamske baštine u Bosni i Hercegovini, do danas nije napisan nijedan naučni članak, što me dodatno motiviralo da nastavim pratiti aktivnosti Visokog saudijskog komiteta, posebno u domenu očuvanja islamske baštine u gradu Mostaru.

Po dolasku u Mostar, iznenada sam bio smješten nasuprot islamske škole – medrese, osnovane 1570. godine. Kraljevina Saudijska Arabija preuzela je na sebe obnovu ove škole, koja je tokom rata bila uništena i razorena granatiranjem. Rekonstrukcija je izvršena u skladu s njenim izvornim historijskim izgledom i prema najpreciznijim međunarodno prihvaćenim kriterijima obnove urbane baštine. Kraljevina Saudijska Arabija, putem Visokog saudijskog komiteta, nastojala je obnoviti što veći broj porušenih historijskih objekata, među kojima se nalazi i ova medresa, druga najstarija u Bosni i Hercegovini. KSA je bila jedini finansijer njene obnove, preuzevši troškove rekonstrukcije u iznosu većem od četiri miliona saudijskih rijala, te je istovremeno stipendirala i njene učenike.

Tokom posjete bio sam iznenađen činjenicom da je ploča na kojoj je bilo naznačeno da je Visoki saudijski komitet finansirao obnovu medrese uklonjena s ulaza u zgradu, te da je na njeno mjesto postavljena nova ploča s imenom Turskog kulturnog centra “Yunus Emre”. Taj centar je, uz saglasnost Rijaseta Islamske zajednice, preuzeo brigu o objektu, s obzirom na to da je medresa premještena u novi, savremeniji prostor, dok se u staroj zgradi danas realiziraju obrazovni programi vezani za turski jezik i drugi kulturno-obrazovni sadržaji.

Nakon toga pratio sam obnovu niza džamija čije se porijeklo veže za 15. i 16. stoljeće, a koje su obnovljene pod pokroviteljstvom Visokog saudijskog komiteta za pomoć Bosni i Hercegovini. Među njima su Šarića džamija, Lakišića džamija, Vučjakovića džamija u centru grada, Ćejvan-ćehajina džamija koja pripada vakufu medrese i nalazi se u njejoj blizini, te džamija u Blagaju, južno od Mostara. Iako ove džamije potječu iz osmanskog perioda, samo u Mostaru je obnovljeno i izgrađeno više od dvadeset džamija i mesdžida koje je finansirao Visoki saudijski komitet. Također sam došao do podataka o realizaciji drugih projekata u Mostaru, uključujući obrazovne, razvojne i zdravstvene projekte.

U Islamskom centru u Mostaru susreo sam se sa šejhom Salihom Čolakovićem, sinom Ahmeda, koji je izabran za predsjednika Islamske

zajednice u Jugoslaviji na početku bosanske krize 1990. godine, a koji danas obnaša funkciju direktora Islamskog centra u Mostaru. Tokom razgovora govorili smo o najznačajnijim saudijskim angažmanima u kontekstu bosanske krize, posebno u gradu Mostaru. Tom prilikom dao mi je nekoliko svojih novinskih intervjuua o bosanskom pitanju objavljenih u saudijskim i drugim arapskim medijima, kao i lične fotografije s kraljem Abdullahom bin Abdulazizom, dok je još bio prijestolonasljednik, snimljene tokom 8. festivala el-Džanadrija, te fotografije sa šejhom Nasserom Al-Saidom, direktorom Regionalnog ureda Visokog saudijskog komiteta, nastale prilikom otvaranja razvojnih i obrazovnih projekata u Mostaru.

Posebno sam želio susret s bosanskim kaligrafom Munibom Ragibom Obradovićem. Prije samog susreta prisustvovao sam njegovom predavanju iz oblasti kaligrafije, održanom u učionici ispunjenoj studentima i studenticama. Susret s Munibom Ragibom bio mi je značajan jer je bio poznat po svom učešću u projektu proširenja Harema u Mekki, realiziranom u vrijeme vladavine kralja Abdullaha bin Abdulaziza, gdje je radio na kaligrafskim natpisima na arapskom pismu na Tornju sa satom. Brojne njemačke i austrijske firme koje su sarađivale sa saudijskim firmama na projektima proširenja dvaju časnih Harema angažirale su veliki broj inženjera i tehničkog osoblja iz Bosne i Hercegovine, među kojima je Munib Ragib Obradović jedan od najpoznatijih.

Na kraju sam posjetio i ispostavu Kulturnog centra “Kralj Fahd” u Mostaru, koji djeluje pod jurisdikcijom Ambasade KSA u Bosni i Hercegovini i Ministarstva islamskih poslova, da’ve i upućivanja. Centar sam obišao uz pratnju gospodina Velida Resuda, koji mi je predstavio najznačajnije aktivnosti koje se u njemu realiziraju, uključujući kurseve arapskog, engleskog, njemačkog i španskog jezika, kao i kurseve informatike i kaligrafije. Učionice Centra opremljene su savremenom tehnikom, a posebno se ističe velika multifunkcionalna sala.

Potom smo posjetili i Centar “Sehara”, ženski kulturno-obrazovni centar koji djeluje u okviru ispostave Kulturnog centra “Kralj Fahd” i koji predstavlja jedini ženski centar ove vrste u Hercegovini. Riječ “sehara” koristi se i u arapskom i u bosanskom jeziku i u oba ima isto značenje – drveni sanduk posebne izrade u kojem se čuvaju određeni predmeti. U ovom centru realiziraju se brojne aktivnosti, uključujući kurseve, predavanja, radionice, promocije knjiga i izradu rukotvorina poput veza, pletenja i šivenja. U sklopu Centra djeluje i žensko savjetovalište te klub u kojem se organiziraju susreti sa ženama iz kulturno-obrazovnog miljea Bosne i Hercegovine, čime se potiče ženski aktivizam. Gospodin Velid Reshud tom prilikom mi je objasnio i načine uspostavljanja saradnje između kulturno-obrazovnih institucija i ispostave Kulturnog centra “Kralj Fahd” u Mostaru. Posebna pažnja posvećena je podučavanju arapskog jezika i njegovom širenju, naročito među učenicima i učenicama osnovnih i srednjih škola u Hercegovini, kojima se pruža materijalna i moralna podrška u obrazovnim sredinama koje primjenjuju program arapskog jezika pripremljen od strane ispostave Kulturnog centra u Mostaru

Posjetio sam i Regionalni ured Lige muslimanskog svijeta – Rabite u Bosni i Hercegovini, gdje me je dočekaao i primio zamjenik direktora Regionalnog ureda profesor Abdullah Qari, zajedno sa službenikom gospodinom Sađom el-Ubejdijem. Tom prilikom upoznao sam se s aktivnostima Regionalnog ureda u Sarajevu, njegovim najznačajnijim projektima i naporima od osnivanja 2009. godine, pa sve do danas. Nakon toga razgovarao sam s profesorom Abdullahom Qari o detaljima svih projekata koje je Ured realizirao u Bosni i Hercegovini. On je insistirao da posjetimo Centar princeze Dževhere u Bugojnu, kako bismo se na licu mjesta uvjerali u implementaciju tih napora i aktivnosti, ali i kako bismo se susreli sa stanovnicima Bugojna, multireligijskog grada, te direktno čuli njihove impresije o saudijskim nastojanjima i angažmanu.

Tokom posjete Centru u Bugojnu primijetio sam da ovaj centar u potpunosti ostvaruje svrhu zbog koje je i izgrađen, te da djeluje u skladu

s namjenom koju je odredila Kraljevina Saudijska Arabija putem Visokog saudijskog komiteta, a kojim danas upravlja Liga muslimanskog svijeta – Rabita. Uvjeren sam da ovaj centar djeluje u interesu cjelokupnog bosanskohercegovačkog društva. U Centru sam obišao upravu, veliku kongresnu salu, učionice za kurseve stranih jezika, učionicu za informatiku, prostoriju za podučavanje šivanja, izložbeni prostor i sportske terene. Zatekao sam prepune učionice u kojima su polaznici učili strane jezike, a koje su opremljene najsavremenijim nastavnim pomagalicama, za koja smatram da ih ne posjeduju ni mnoge obrazovne institucije u Kraljevini Saudijskoj Arabiji.

Nakon toga posjetio sam centar za pletenje i izradu tradicionalnog veza, a potom i galeriju maketa džamija koja se nalazi u okviru Centra princeze Dževhere. Galerija sadrži brojne makete džamija izgrađenih uz pomoć Visokog saudijskog komiteta i njegovih kulturnih centara, koje se odlikuju urbanističkom jedinstvenošću postignutom zahvaljujući timu saudijskih arhitekata i inženjera angažiranih u Upravi za projekte Visokog saudijskog komiteta. U galeriji su bili izloženi i radovi velikog broja učenika iz općine Bugojno.

Tokom boravka u Centru imao sam pet odvojenih susreta sa zaposlenima: s profesorom – vanjskim saradnikom koji predaje engleski jezik i koji je bosanski Hrvat, s učenicom bosanskim Srbinom, s učenicom bosanskom Srpkinjom iz Bugojna, a zatim sam posjetio i biblioteku u sklopu Centra. Tom prilikom dobio sam na poklon nekoliko knjiga čije je prevođenje finansirao Centar. Tokom cijele posjete Centru u Bugojnu pratio me je zamjenik generalnog direktora Regionalnog ureda Lige muslimanskog svijeta – Rabite i direktor Centra princeze Dževhere, profesor Abdullah Qari.

Uputio sam se potom u Ured Svjetske asocijacije muslimanske omladine – NEDVA (WAMY) u Bosni i Hercegovini, čije se sjedište nalazi u Sarajevu, na Ilidži, u velikom kompleksu pod nazivom “Dr. Maneh Al-Johani”. Ovaj ured predstavlja ispostavu Generalnog vrhovnog

povjereništva u Rijadu. Dočeka me je profesor Ibrahim Husić, direktor Ureda NEDVE u Bosni i Hercegovini. Razgovarao sam s njim o najvažnijim aktivnostima ovog centra, a on mi je detaljno izložio historijat djelovanja Ureda NEDVE u Sarajevu i razloge zbog kojih centar nosi ime dr. Maneh Al-Johani.

Profesor Ibrahim Husić ukazao je na izuzetne napore koje ovaj centar ulaže, s posebnim naglaskom na stipendiranje studenata, odgojno-obrazovna predavanja za omladinu, specijalističke seminare i kurseve za stipendiste, učešće u organizaciji hadždža i umre, halku učenja Kur'ana napamet, realizaciju ramazanskih iftara, podjelu ramazanskih paketa, programe zbrinjavanja jetima, vanredne humanitarne intervencije tokom prirodnih nepogoda poput poplava i snježnih oluja, kao i projekt podjele kurbanskog mesa u Bosni i Hercegovini. Nakon toga posjetio sam i Centar za lično i profesionalno usavršavanje (CLPU) u Sarajevu, koji djeluje u okviru Centra "Dr. Maneh Al-Johani".

Usljedio je i sastanak s dr. Senadom Ćemanom, docentom na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, koji mi je govorio o ulozi i aktivnostima Kulturnog centra "Kralj Fahd", kao i o odnosima i relacijama između saudijskih i bosanskih organizacija. Dr. Ćeman je jedan od bosanskih svjedoka koji iz prve ruke može govoriti o tim odnosima u drugoj fazi njihovog razvoja, zbog čega sam posebno insistirao na susretu s njim.

Tokom boravka u Sarajevu posjetio sam i nekoliko knjižara u starom dijelu grada – Baščaršiji, gdje sam pronašao literaturu relevantnu za temu istraživanja iz oblasti kulture, društvenog života, ekonomije te nove i savremene historije Bosne i Hercegovine. Također sam nabavio i više kartografskih prikaza koji detaljno ilustriraju raspad Jugoslavije, obruč oko opkoljenog Sarajeva, kao i savremeni teritorijalni ustroj Bosne i Hercegovine.

U cilju prikupljanja relevantnih naučnih podataka putovao sam i u druge države, te sam boravio u Istanbulu, Parizu, Los Angelesu, Abu Dabiju, Dubaiju i Dohi. U tim gradovima došao sam do dokumenata

i literature pohranjenih u različitim naučnim i istraživačkim centrima, među kojima su: Biblioteka Centra za istraživanja historije, umjetnosti i islamske kulture (IRCICA) u Istanbulu, Organizacija Ujedinjenih nacija za odgoj, nauku i kulturu (UNESCO) u Parizu, Centar Burkle za međunarodne odnose (UCLA) na Univerzitetu Kalifornija u Los Angelesu, Centar Emirates za strateške studije i istraživanja u Abu Dabiju, te Centar Džuma el-Madžid u Dubaiju.

U Kraljevini Saudijskoj Arabiji došao sam do dokumenata i izvora pohranjenih u Ministarstvu obrazovanja, Ministarstvu kulture i medija, Ministarstvu islamskih poslova, da'Ve i upućivanja, na Univerzitetu "Kralj Saud", Univerzitetu "Kralj Abdul-Aziz", u arhivi Saudijske novinske agencije VAS, arhivi Nacionalnog centra za dokumentaciju i dokumentima Kraljevskog divana, arhivi Ministarstva vanjskih poslova u Rijadu, Centru za dokumentaciju "Kralj Abdul-Aziz" u Rijadu, Nacionalnoj biblioteci "Kralj Fahd", Centru za islamske studije i istraživanja "Kralj Fejsal", Javnoj biblioteci "Kralj Abdul-Aziz", Institutu za diplomatska istraživanja "Princ Saud al-Faisal" u Rijadu, Ligi muslimanskog svijeta – Rabiti u Mekki i Rijadu, Organizaciji islamske saradnje u Džeddi, Generalnom povjereništvu Vijeća za saradnju zemalja Arapskog zaljeva u Rijadu, te Međunarodnom komitetu za islamsku pomoć IGASA u Džeddi.

Temeljni izvor za praćenje događaja koji su obilježili saudijsko-bosanske odnose bili su zvanični dokumenti i izvještaji iz arhive Saudijske novinske agencije SPA, zvanične novinske agencije Kraljevine Saudijske Arabije. Koristio sam se i arhivom pojedinih bosanskohercegovačkih novina. Zbog izuzetne vrijednosti ovih izvornih dokumenata nastojao sam da ih u najvećoj mogućoj mjeri integriram u tekst disertacije, budući da se radi o novim i do sada neiskorištenim podacima koji mogu biti od koristi istraživačima u obje zemlje.

Tokom istraživanja utvrdio sam da o ovoj temi ne postoje prethodne monografije, disertacije niti sveobuhvatni naučni radovi, iako postoje povremeni izvještaji i istraživanja o saudijsko-bosanskim odnosima

koje je sačinio Visoki saudijski komitet za pomoć narodu Bosne i Hercegovine. Ti izvještaji bili su od velike koristi i u značajnoj mjeri sam ih koristio, zajedno s naučnim knjigama i prospektima koje je izdao Visoki saudijski komitet, a koji se odnose na ranije periode ili se samo djelimično dotiču pojedinih podtema ovog istraživanja.

Nakon opsežnog istraživanja i upućenih dopisa saudijskim univerzitetima, univerzitetskim bibliotekama i različitim naučnim centrima, utvrdio sam da ne postoji nijedna knjiga koja se na naučno-akademski način bavi odnosima između Kraljevine Saudijske Arabije i Bosne i Hercegovine, izuzev nekih starijih općih studija o ratu u Bosni i Hercegovini koje se bave isključivo ratnim dešavanjima ili općim prilikama u zemlji, bez analize bilateralnih odnosa. Također sam se uvjerio da tema s ovim naslovom do sada nije bila prijavljivana.

Ipak, pronašao sam određene knjige i naučne članke koji se djelimično dotiču teme i koji su bili značajni za istraživanje u kontekstu saudijske humanitarne pomoći:

Završni izvještaj Visokog saudijskog komiteta za pomoć Bosni i Hercegovini, koji dokumentira cjelokupno djelovanje Komiteta i sadrži izuzetno važne podatke od kojih sam imao veliku korist u izradi disertacije.

1. Izvještaj Ambasade Sluge dvaju časnih Harema u Londonu pod naslovom Bratstvo islama – KSA i muslimani BiH, na engleskom jeziku s prijevodom na arapski, koji je priredila Saudijska ambasada u periodu kada je ambasador bio njegova ekselencija Ghazi A. Algoşaibi. Ovaj izvještaj sadrži dragocjene informacije o saudijskoj političkoj i diplomatskoj ulozi tokom rata u Bosni i Hercegovini.
2. Dokumentarno izdanje: Saudijsko-bosanski odnosi tokom mandata njegove ekselencije ambasadora Eid bin Mohammed Al-Thaqafi (2009–2015), objavljeno u izdanju Kulturnog centra “Kralj Fahd” u Sarajevu, na bosanskom jeziku s prijevodom na arapski.
3. “Veze na kojima počiva saradnja između naroda – KSA i BiH kao model”, rad Mehmedalije Hadžića, bivšeg ambasadora Bosne i

Hercegovine u KSA, objavljen kao izdanje Kulturnog centra “Kralj Fahd”, koji sam koristio u analizi ekonomskih odnosa i trgovinske razmjene.

4. Članak dr. Hane Younis: “Pomoć slugu dvaju časnih Harema kralja Fahda bin Abdul-Aziza muslimanima BiH”, objavljen u časopisu *Darah*, u kojem se saudijsko-bosanski odnosi analiziraju iz bosanskog akademskog ugla. Ovim radom sam se koristio radi boljeg razumijevanja političkog konteksta i pojedinih podataka koji nisu bili sadržani u prethodnim izvještajima.

Budući da usmeno prenošenje historije ima značajno mjesto i ulogu u proučavanju novije i savremene historije, naročito kada je riječ o osobama koje su lično učestvovala u historijskim procesima i bile neposredni svjedoci odnosa između dviju zemalja, dao sam prednost naučnim i stručnim susretima s takvim akterima. Tokom tih susreta došao sam do informacija koje se, prema mojim saznanjima, po prvi put pojavljuju u okviru jednog naučnog istraživanja. Najznačajniji susreti koje sam ostvario sa saudijskim, bosanskim i međunarodnim akterima bili su sljedeći:

Sagovornici iz KSA

1. **Šejh Mohammed bin Nasser Al-Aboudi** – dugogodišnji saradnik Lige muslimanskog svijeta (Rabite), koji je imao zvanične odnose i kontakte s Bošnjacima tokom jugoslavenskog perioda, prije proglašenja nezavisnosti Bosne i Hercegovine, te je svjedok ranih faza saudijsko-bosanskih veza.
2. **Šejh Nasser bin Abdur-Rahman Al-Said** – jedna od najistaknutijih saudijskih ličnosti u historiji odnosa između Kraljevine Saudijske Arabije i Bosne i Hercegovine, s direktnim učešćem u humanitarnim i institucionalnim aktivnostima tokom i nakon rata.
3. **Ambasador Hani bin Abdullah Mominah** – četvrti i aktuelni ambasador Kraljevine Saudijske Arabije u Bosni i Hercegovini,

- s kojim sam razgovarao o savremenim aspektima bilateralnih odnosa i kontinuitetu saudijske politike prema BiH.
4. **Ambasador Eid bin Mohammed Al-Thaqafi** – treći saudijski ambasador u Bosni i Hercegovini, s kojim sam ostvario telefonsku komunikaciju, a čiji je mandat bio posebno značajan za razvoj političkih i kulturnih odnosa između dviju zemalja.
 5. **Dr. Muhammed bin Hasan Al ash-Sheikh** – direktor Kulturnog centra “Kralj Fahd” u Sarajevu, s kojim sam razgovarao o kulturnim, obrazovnim i društvenim aspektima saudijskog angažmana u Bosni i Hercegovini.
 6. **Dr. Abdulmajed bin Ghaith Al Ghaith** – ataše za vjerske poslove pri Ambasadi Sluge dvaju časnih Harema u Sarajevu, koji je dao uvid u institucionalne okvire vjerske i obrazovne saradnje.
 7. **Prof. Muhammed bin Sulejman al-Dalilan** – savjetnik za ekonomska pitanja i odgovorna osoba za Bosnu i Hercegovinu u Saudijskom fondu za razvoj, s kojim sam razgovarao o ekonomskim projektima i razvojnim ulaganjima KSA u BiH.
 8. **Idris ed-Durejs** – saudijski novinar koji je bio dio delegacije novinara koji su izvještavali tokom rata u Bosni i Hercegovini, te je svjedok medijskog i humanitarnog angažmana KSA u tom periodu.

Sagovornici iz BiH

1. **Dr. Ejup Ganić** – bivši predsjednik Federacije Bosne i Hercegovine i jedan od ključnih političkih aktera u periodu sticanja nezavisnosti BiH, s direktnim iskustvom u saradnji sa saudijskim zvaničnicima.
2. **Dr. Mustafa Cerić** – bivši vrhovni muftija i reisul-ulema Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, jedna od centralnih ličnosti u historiji saudijsko-bosanskih odnosa, posebno u njihovim ranim fazama.

3. **Ambasador Senahid Bristrić** – ambasador Bosne i Hercegovine u Kraljevini Saudijskoj Arabiji u dva mandata, od kojih je prvi bio historijski posebno značajan za uspostavljanje i učvršćivanje bilateralnih odnosa.
4. **Mr. Salih Čolaković** – bivši predsjednik Mešihata Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, s neposrednim iskustvom u saradnji s saudijskim institucijama tokom ratnog i poratnog perioda.
5. **Dr. Osman Lavić** – direktor Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, s kojim sam razgovarao o arhivskim izvorima i kulturno-historijskoj saradnji.
6. **Dr. Mustafa Jahić** – bivši direktor Gazi Husrev-begove biblioteke, svjedok ranijih oblika saradnje između saudijskih i bosanskih kulturnih institucija.
7. **Prof. hfz. Haso Popara** – profesor na Odsjeku arabistike Gazi Husrev-begove biblioteke, s kojim sam razgovarao o historijskim vezama Bošnjaka s Arapskim poluostrvom.
8. **Dr. Hana Younis** – historičarka, viša naučna savjetnica na Univerzitetu u Sarajevu, autorica naučnih radova o saudijsko-bosanskim odnosima i ključna saradnica u arhivskom istraživanju.
9. **Mr. Ibrahim Husić** – direktor Centra “Dr. Maneh Al-Johani” u Sarajevu, s kojim sam razgovarao o aktivnostima Svjetske asocijacije muslimanske omladine (WAMY) u Bosni i Hercegovini.
10. **Prof. Muamer Hadž Hamdo** – sekretar Kulturnog centra “Kralj Fahd” u Sarajevu, uključen u realizaciju kulturnih i obrazovnih programa Centra.
11. **Munib Ragib Obradović** – bosanski kaligraf i profesor podružnice Kulturnog centra “Kralj Fahd” u Mostaru, učesnik međunarodnih projekata u Kraljevini Saudijskoj Arabiji.

Međunarodni sagovornici

1. **Dr. Abdullah bin Abdul Mohsen Al-Turki (Saudijac)** – generalni sekretar Lige muslimanskog svijeta – Rabite, s kojim sam razgovarao o globalnom okviru saudijsko-bosanskih odnosa.
2. **Ambasador Habib Ka'baši (Tunižanin)** – direktor Uprave za političke poslove pri Organizaciji islamske saradnje, koji je dao međunarodni kontekst odnosa i institucionalne podrške Bosni i Hercegovini.
3. **Prof. Rahmatullahi Qari (Saudijac)** – direktor Regionalnog ureda Lige muslimanskog svijeta – Rabite u Bosni i Hercegovini i generalni direktor Kulturnog centra princeze Dževhere u Bugojnu.
4. **Prof. Ghassan bin Mohammed el-Marzuki (Saudijac)** – odgovorna osoba za upravljanje posebnim operacijama pri Islamskoj banci za razvoj, s kojim sam razgovarao o razvojnim i infrastrukturnim projektima u BiH.
5. **Inž. Nasir bin Hasan Al-Šejh (Bahrein)** – odgovorna osoba za informatički centar u Generalnom sekretarijatu Vijeća za saradnju zemalja Arapskog zaljeva, koji je dao uvid u tehničke i institucionalne aspekte saradnje.

Disertacija je strukturirana u jasno definirane tematske i sadržajne cjeline: predgovor, uvod, tri poglavlja, zaključak, dodatke i literaturu, te je opremljena potpunom i dosljedno primijenjenom naučnom aparaturom, uključujući izvore, bilješke i bibliografiju, u skladu s akademskim standardima.

U **Predgovoru** je definirana tema istraživanja i obrazložen njen naučni i društveni značaj, uz navođenje prethodnih istraživanja i najvažnijih izvora na kojima se studija temelji.

Uvod predstavlja prvo poglavlje i koncipirano je kroz tri tematske cjeline koje razmatraju početke saudijsko-bosanskohercegovačkih odnosa i kontakata: skraćeni osvrt na geografski položaj i strukturu stanovništva

Kraljevine Saudijske Arabije i Bosne i Hercegovine, kraći historijski pregled saudijsko-jugoslavenskih odnosa i veza, te historijski pogled na početak bosanskohercegovačke krize u periodu 1990–1992. godine.

Drugo poglavlje, pod naslovom *Saudijsko-bosanskohercegovački odnosi u oblasti politike i diplomatije*, analizira začetke i razvoj političkih odnosa između Kraljevine Saudijske Arabije i Bosne i Hercegovine u kontekstu rata i međunarodnih mirovnih napora. Posebna pažnja posvećena je međunarodnim aktivnostima Kraljevine Saudijske Arabije, uključujući učešće na mirovnim kongresima i samitima, kao i djelovanje u okviru Organizacije islamske saradnje i Pokreta nesvrstanih. Poglavlje razmatra i rezultate ključnih konferencija kroz analizu završnih izjava i političkih zaključaka donesenih na regionalnom i međunarodnom nivou. Nadalje, obrađene su zvanične uzajamne posjete i diplomatske misije između dviju zemalja te njihovi konkretni politički efekti. Završni dio poglavlja fokusira se na institucionalnu i ekonomsku podršku, uključujući djelovanje Visokog saudijskog komiteta, programe pomoći, obnove i strateške projekte u Bosni i Hercegovini.

Treće poglavlje, naslovljeno *Saudijsko-bosanskohercegovački odnosi u ekonomskom i društvenom segmentu*, razmatra nastanak i razvoj saudijskih humanitarnih aktivnosti povezanih s ekonomskim i društvenim sektorom, aktivnosti Visokog saudijskog komiteta u pružanju pomoći i podrške ekonomiji Bosne i Hercegovine i njegov utjecaj u bosanskohercegovačkom društvu, ulogu Saudijskog fonda za razvoj u procesu obnove i ponovne izgradnje Bosne i Hercegovine, doprinos Kraljevine Saudijske Arabije kroz saradnju s međunarodnim organizacijama u implementaciji razvojnih projekata u Bosni i Hercegovini, te trgovačku razmjenu između dviju zemalja i strukturu razmijenjene robe.

Četvrto poglavlje, pod naslovom *Saudijsko-bosanskohercegovački odnosi u oblasti kulture, obrazovanja i informisanja*, obuhvata tematske cjeline koje se odnose na pomoć i podršku Visokog saudijskog komiteta u oblasti kulture u Bosni i Hercegovini, djelovanje kulturnih centara i

područja naučne saradnje u kontekstu jačanja međusobnih veza i odnosa između dviju zemalja, napore Kraljevine Saudijske Arabije usmjerene na očuvanje kulturnog naslijeđa u Bosni i Hercegovini, ulogu saudijskih medija u izvještavanju o Bosni i Hercegovini, te značaj hadždža i umre u unapređenju odnosa i veza između dviju država.

Tokom izrade disertacije, u svim poglavljima primijenjena je integrativna metodologija u kombinaciji s historijskom metodom, odnosno istraživanjem historijsko-civilizacijskih izvora. Istraživanje je pratilo vremenski slijed razvoja događaja vezanih za historiju odnosa između Kraljevine Saudijske Arabije i Bosne i Hercegovine kroz više tematskih segmenata. Posebna pažnja posvećena je ključnim historijskim događajima, nakon čega je analiza usmjerena na identifikaciju civilizacijskih faktora koji su oblikovali historiju međusobnih odnosa dviju zemalja. Takav pristup zahtijevao je primjenu metoda analize i deskripcije u obradi pojedinih tema, među kojima se kao posebno prioritarna izdvaja uloga Kraljevine Saudijske Arabije tokom rata u Bosni i Hercegovini.

Na kraju, u disertaciji je ukazano i na terminološke promjene koje su nastajale usljed historijskog razvoja događaja. Istraživač je smatrao nužnim da na te promjene posebno skrene pažnju, budući da su određeni termini u narednim poglavljima korišteni u izmijenjenom značenju, u skladu s historijskim i političkim kontekstom. Najznačajnije terminološke promjene prikazane su u tabeli koja slijedi, hronološkim redoslijedom kojim su nastajale i oblikovale se u okviru disertacije.

Prije	Poslije	Napomena
Republika Bosna i Hercegovina	Bosna i Hercegovina	Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine, došlo je do promjene zvaničnog naziva države u Bosna i Hercegovina.
Princ Abdullah bin Abdul-Aziz	Kralj Abdullah bin Abdul-Aziz	Preuzeo je vlast u Kraljevini Saudijskoj Arabiji nakon kralja Fahda bin Abdul-Aziza 1. avgusta 2005. godine.

Princ Salman bin Abdul-Aziz	Kralj Salman bin Abdul-Aziz	Preuzeo je vlast u Kraljevini Saudijskoj Arabiji nakon kralja Abdullaha bin Abdul-Aziza 23. januara 2015. godine.
-----------------------------	-----------------------------	---

Zahvala i priznanje

Koristim ovu priliku da izrazim iskrenu i duboku zahvalnost prof. dr. Abdul-Latifu bin Abdullah bin Dehaish, mom mentoru tokom izrade ove disertacije, na njegovim dragocjenim smjernicama, savjetima i stručnim mišljenjima. Njegova kontinuirana podrška bila mi je od neprocjenjive pomoći u prevladavanju brojnih istraživačkih i metodoloških poteškoća s kojima sam se susretao tokom rada. Profesor Dehaish nije štedio ni vremena ni truda u praćenju ovog istraživačkog poduhvata, pružajući mi stalnu podršku u interesu uspješne realizacije naučnog istraživanja.

Posebnu zahvalnost upućujem svima koji su mi pomogli u pribavljanju relevantne naučne građe potrebne za izradu ove disertacije, a naročito odgovornim osobama u naučnim i vladinim institucijama, u Kraljevskom divanu, Ministarstvu vanjskih poslova, Saudijskoj novinskoj agenciji – SPA, Ambasadi Sluge dvaju časnih Harema u Sarajevu, Ambasadi Bosne i Hercegovine u Rijadu, Kulturnom centru “Kralj Fahd” u Sarajevu i Mostaru, Centru princeze Dževhare u Bugojnu, kao i svim drugim institucijama i pojedincima koje sam prethodno spominjao u radu.

Iskrenu zahvalnost dugujem šejhu Nasseru bin Abdur-Rahmanu-Al-Saidu, koji je pročitao ovu disertaciju i iznio svoja vrijedna naučna zapažanja i sugestije. Također zahvaljujem Odsjeku za historiju pri Univerzitetu *Umm Al-Qura*, kojim predsjedava prof. dr. Ibrahim bin Atiyah Allah al-Salmi, kao i svim uvaženim članovima Nastavno-naučnog vijeća. Posebnu zahvalnost upućujem i poštovanim članovima Komisije za odbranu doktorske disertacije: prof. dr. Omar bin Salim Bbakor-u i dr. Saidu al-Qahtaniu.

Na kraju, upućujem iskrenu zahvalnost i dovu svojim roditeljima, supruzi i članovima moje porodice na neizmjerne podršci, strpljenju i razumijevanju koje su mi pružali tokom pisanja doktorske disertacije. Neka ih Uzvišeni Allah nagradi najljepšom nagradom. Posebno zahvaljujem svome bratu, inženjeru Anasu Al Honaihen, koji me je pratio na nekim od istraživačkih putovanja izvan Kraljevine Saudijske Arabije.

A naša posljednja dova glasi: **Hvala Allahu, Gospodaru svih svjetova.**

